

Erdős Gábor (1975) egyiptológus-assziriológus. Kutatási területei: a 25. dinasztia kora Egyiptomban; asszír királyfeliratok és akkád irodalmi szövegek; Asszíria babilóni politikája az újasszír korban.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

A törött nádszál: Egyiptom a 25. dinasztia uralma alatt (I.). Egyiptom Kasta, Piankhi és Sabako uralkodása idején (2015/2).

A törött nádszál: Egyiptom a 25. dinasztia uralma alatt (II.)

Egyiptom Sebitko és Taharko uralkodása idején

Erdős Gábor

Sebitko uralkodása

Sabako halála után a kettős királyság trónját Sebitko (kb. Kr. e. 702–690), az uralkodó fia foglalta el. Az utóbbi tényre azért is érdemes külön felhívni a figyelmet, mert a kusita dinasztia öröklési szokásainak köszönhetően ritkán fordult elő, hogy a fiú közvetlenül apja halála után lépett annak királyi örökébe. Bár D. Kahn egy terjedelmes tanulmányban igyekezett bizonyítani, hogy a kusita fáraók is az egyenes ági öröklődést követték,¹ a rendelkezésre álló adatok azt igazolják, hogy ez az elv meglehetősen ritkán érvényesült; az uralkodó halála után a trónt feltehetőleg a család legidősebb tagja foglalta el. Ezért a dinasztia öröklési rendjének köszönhetően Sabako hatalomra kerülésével a dinasztia két ágra szakadt: innentől fogva Piankhi és Sabako leszármazottai váltották egymást a kettős királyság trónján – egészen a kusita dinasztia egyiptomi uralmának összeomlásáig.

Sebitko a 25. dinasztia leggyengébben dokumentált fáraója. Közvetlen történeti rekonstrukcióra alkalmas királyfelirata egyelőre nem került elő. Az egyetlen kortárs felirat, amely történeti eseményről tudósít, egy harmadik uralkodási évében keletkezett, Nílus vízállást jelző szöveg.² A sors különös fintoraként ez a leghosszabb ránk maradt szöveg a műfajban. Ebben többek között arról olvashatunk, hogy Sebitko „megjelent” (azaz megkoronáztatott) Amun templomában, és ez felvetheti annak a lehetőségét, hogy Sebitkót csak harmadik uralkodási évében koronázták meg Thébában, addig apja társuralkodója volt. Erre azonban közvetlen bizonyíték nincsen,³ és valószínűbb, hogy a kusita uralkodó csak az áradást érkezett megszemlélni Dél-Egyiptomba.⁴

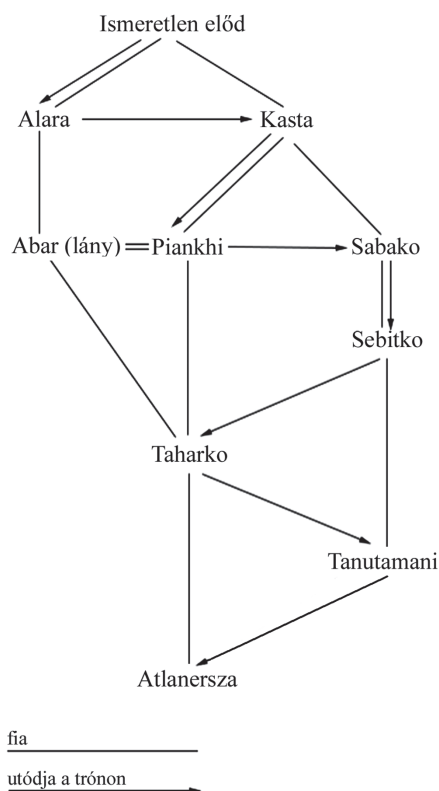
A források szinte tökéletes hiánya ellenére feltételezhető, hogy az apja uralma alatt kialakított bel- és külpolitikai irányvonalakban jelentős változás következett be. Erre titulátúrájának egyes elemei is utalnak. Trón-,⁵ Hórusz-,⁶ Ré-fia-,⁷ valamint egyik *Nebti*-neve⁸ az óbirodalmi hagyományokat tükrözi, és jelzi Memphisz kiemelt státuszát a dinasztia egyiptomi politikájában. Másik Hórusz-neve⁹ azonban arra mutat, hogy Thébában is megkoronázták. Ez a név, illetve másik *Nebti*-¹⁰ és Arany-Hórusz nevei¹¹ az Újbirodalom birodalmi hagyományait is idézik, és jelzik a megváltoztatott külpolitikai irányvonalat – valamint az elkerülhetetlen összeütközést Asszíriával.¹²

Sebitko titulátúrájának Thébai-körzettel összefüggésbe hozható elemei azt sejtetik, hogy Amun körzete visszanyert valamennyit Memphisszel szemben elvesztett jelentőségéből. Théba szerepe kulcsfontosságú volt a kusita dinasztia Egyiptom feletti hatalmának kiépítésében, valamint annak legitimitációjában, és ezért feltehető a kérdés: jelentősége az egész dinasztia, vagy csupán annak aktuális uralkodó ága szempontjából csökkent-e egy időre? Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a Thébai-körzet kormányzata élén Piankhi húga, I. Amenirdisz, és a kusita uralkodó lánya, II. Sepenvepet – a másik vonal – állt, így Memphisz kiemelt státuszának kialakításában az is szerepet játszhatott, hogy Sabako saját helyzetét akarta erősíteni Egyiptomon belül. Memphisz kiemelésében azonban minden bizonnyal a kusita uralkodók alsó-egyiptomi hatalmának megszilárdítása volt a fő szempont, hiszen a város volt Egyiptom tradicionális adminisztratív központja, valamint az óbirodalmi hagyományok örököse. Az ősi egyiptomi kulturális tradíciók iránti elhivatottság a 25. dinasztia fáraóinak

Sebitko harmadik éve

Harmadik uralkodási év, a nyár első hónapja, 5. nap, őfelsége Hórusz: Az erős bika, aki megkoronáztatik Thébában, Felső- és Alsó-Egyiptom uralkodója, a Két-Úrnő: Aki nek-megjelenései-örökké-tartóak, Arany-hórusz: Ré-akinek-kái-örökké-tartóak, Ré-fia, akit ő szeret: Sebitko, Amun kegyeltje, a Két Föld ura. Most, hogy Őfelsége megjelent, mint király Amun körzetében, Amun megadta neki, hogy úgy jelenjen meg a Két Földön, mint Hórusz Ré trónján. Apja, Amun, a nagyszerű, hatalmas áradást adott neki [...] hogy az áradás hatalmas legyen uralkodása idején: 20 könyök és két tenyér.

FHN I, No. 17

1. kép. A trón utódlása a 25. dinasztiában és Taharko feltételezett legitimitációja

egyik legfőbb erénye volt a kortárs egyiptomiak szemében, amely élesen szembeállította őket az alsó-egyiptomi líbiai dinasztiaikkal.

A kusita uralkodók Alsó-Egyiptom integrálására tett kísérlete a központosított kormányzati módszer bevezetésével azonban, úgy tűnik, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és Sebitko uralkodásának elejére világossá kellett válnon, hogy az apja által kialakított rendszer nem működőképes. A Nílus-delta keleti feléből, feltehetőleg Horbeiből (Pharbaïtosz) került elő egy donációs sztélé – az egyetlen, amely Sebitko uralkodására datálható –,¹³ melynek ábrázolásán a kusita uralkodó áldozatot mutat be a helyi isten, Hor-merti előtt. A király mögött a terület előljárója, Patjenfi, a Máj főnökének kisebb alakja látható. Az ő feltűnése azért is érdekes, mert személyében megegyezik azzal, aki már Piankhi is hűségesküt tett a 720-as évek közepén, neve pedig Sabako innen előkerült adományozási sztéléjén is megjelenik – noha az utóbbin nem ábrázolták. Míg tehát a korábbi sztélén csak Sabako volt az adományozó, addig Sebitko már Patjenfivel együtt garantálta a templomi földbirtok adományozását.¹⁴

A kusita dinasztia hatalmának csökkenését a Nílus-deltában több tényező is elősegíthette. Kr. e. 701-ben az egyesített kusita-egyiptomi haderő sikertelenül próbálta meg támogatni a filiszteus városok és Júda függetlenségi mozgalmát Sîn-ahhē-erība ellen, és az Asszírtól elszenvedett újabb katonai kudarc nyilvánvalóan megrendítette a kusita fáraók tekintélyét Alsó-Egyiptomban. Patjenfi hatalmának növekedéséhez az is hozzájárulhatott, hogy a Máj főnökének uradalma ellenőrizte az utat a Wadi Tummilatba, és Sebitko uralkodásától kezdve a 25. dinasztia királyainak szüksége volt a Delta keleti felét átszelő útvonalakra, hogy seregeikkel elérjék Elő-Ázsiát.¹⁵ A legfontosabb tényező azonban a terület földrajzi adottságaiban keresendő. A Nílus ágai és a csatornák által több részre szabdalva terület mocsaras, ingoványos vidék volt, amely jó lehetőséget teremtett a térség politikai vezetőinek, a Máj főnökeinek és a saizsi uralkodónak arra, hogy a helyi viszonyokat kihasználják a kusita uralkodók elleni politizálásukban, legyen szó akár függetlenségi mozgalomról, akár engedmények kicsikarásáról. Piankhi és utódai számára ez a környezet jelentős mértékben különbözött attól, amilyenhez szülőföldjükön, valamint az Alsó-Egyiptomtól délre fekvő területeken hozzászoktak, és semmilyen tapasztalattal nem rendelkezhetek azzal kapcsolatban, hogyan kell ilyen terepen hadat viselni, vagy uralmukat megszervezni; a terület elfoglalásakor és kormányzatának kialakításában hasonló nehézségekkel kellett szembenézniük, mint az asszír uralkodóknak Dél-Babilónia mocsaraiban, amely térséget nem véletlenül hívták az asszír forrásokban Tengerföldnek. Érdemes kiemelni, hogy a Delta nyugati feléből, a saizsi fejedelemség területéről mindössze egyetlen olyan donációs sztélé került elő, amely kusita uralkodóhoz köthető. A sztélé Sabako hatodik uralkodási évére van keltezve, ezért elképzelhető, hogy Sabako uralkodásának második felétől a saizsi dinasztia elkezdte visszaállítani hatalmát a terület felett.

A 25. dinasztia fáraóinak feladatát tovább nehezítette, hogy az asszír uralkodók a Kr. e. 8–7. század fordulójától kezdve kapcsolatot kerestek a líbiai fejedelemségekkel a Nílus deltájában. Ezt egy Ninivéből előkerült, Kr. e. 692-re datált jogi dokumentum is alátámaszthatja.¹⁶ A szöveg egy ház adásvétellel kapcsolatos szerződés, amelynek első tanúja egy bizonyos Suszanku, a király – Sîn-ahhē-erība – sógora. Neve és pozíciója alapján feltételezhető, hogy az egyik Delta-béli líbiai dinasztia sarja volt. A líbiai herceg Ninivébe kerülésére számos lehetséges magyarázatot adhatunk, de feltételezésem szerint a legvalószínűbb, hogy a diplomáciai házasságot II. Šarrukīn hozta tető alá valamikor Sabako hadjárata (Kr. e. 712) után. Az asszír uralkodó eredeti célja talán az volt, hogy egy szövetséges ütközőzónát hozzon létre a Nílus-deltában, amely megakadályozhatja, hogy a kettős királyság seregei elérjék a Földközi-tenger keleti partvidékét.

A 25. dinasztia tekintélyének csökkenését Alsó-Egyiptomban a Kr. e. 8–7. század fordulójára Sîn-ahhē-erība azon királyfeliratai is megerősítik, amelyekben az Eltekéhez felvonuló kusita-egyiptomi haderőre vonatkozóan Kús királyról és Muszri (Alsó-Egyiptom) királyairól ír.¹⁷ A szöveghely hüen tükrözi, hogy a kettős királyság centralizált képe ekkorra már csupán illúzióknak tekinthető.

Mennyi ideig uralkodott Sebitko?

A jelenleg elfogadott álláspont szerint Sebitko legalább tizenkét évig uralkodott. Fontos azonban, hogy a 25. dinasztia királyainak uralkodási évszámai – Taharko kivételével – nem állapíthatók meg teljes bizonyossággal. Jelenlegi ismereteink szerint Piankhi legmagasabb uralkodási dátuma a 24. éve,¹⁸ míg Sabako esetében ez a 15. év.¹⁹ Ezzel szemben Sebitko legmagasabb ismert uralkodási évszáma a 3. év,²⁰ mely a korábban már említett Nílus vízállásjelző feliratban szerepel. Az elfogadott kronológiánál (jóval) rövidebb uralkodást sejtet az is, hogy Sebitko nevéhez nemcsak, hogy kevés forrás köthető, de ezzel együtt nagyon kevés tárgyi emlék, illetve építkezés is: Memphiszben egy szobortöredék és egy kötömb a kartusával, míg Karnakban munkák két kis Ozirisz-kápolnán. Jelzésértéke lehet annak is, hogy a kettős királyság kúsi felében, el Kurruban álló piramisa az egyetlen ismert építmény, amelyet uralkodása alatt emeltek, s ez ráadásul visszafejlődést is mutat szerkezetében – Sabako sírjához képest.²¹ Úgy tűnik, sietve, kapkodva kellett megépíteni, aminek talán az volt az oka, hogy az uralkodó váratlanul hunyt el. Mindezek alapján tehát felvethető, hogy Sebitko csak néhány évig gyakorolta a királyi hatalmat, az uralmára vonatkozó, hagyományosan elfogadott kronológia pedig átgondolást érdemelne.

Taharko uralkodása

Sebitkót a kettős királyság trónján unokatestvére, Taharko, Piankhi fia követte. Taharko (Kr. e. 690–664) a 25. dinasztia legjobban dokumentált fáraója – és egyben legellentmondásosabb alakja. Számos királyfelirata ismert Alsó-Egyiptomból, Memphisz térségéből, Karnakból, valamint Kútból, ahol elsősorban a kawai Amun-templomban fennmaradt sztéléi érdemelnek említést. Huszonnégy évig tartó regnálása azonban meglehetősen ambivalensnek mondható. Uralkodásának első évtizede a kusita dinasztia virágkora Egyiptomban, ami évszázadok óta nem látott, látványos építkezésekben is megnyilvánult. A Kr. e. 670-es évektől kezdődően azonban állandósult a konfliktus Asszíriával, és uralma végén Taharkónak meg kellett élnie a kusita hatalom összeomlásának kezdetét Egyiptomban.

2. kép. Az ún. Bubasztiszi-udvar Karnakban, amely Taharko thébai építkezéseinek egyik fő színtere volt (a szerző felvétele)

Taharko kiválasztása

Az Íj földjéről [Núbia] jöttem (fel), a király testvéreivel körülöttem, akit/akiket Őfelsége rendelt magához, hogy velem legyek, mert jobban szeretett engem, mint testvéreit, és jobban, mint összes gyermekét. Őfelsége megkülönböztetett tőlük/kiválasztott engem közülük, hogy az előkelők szíve engem szolgáljon, és az irántam érzett szeretet legyen mindenkivel.

Kawa VI, 13–14: FHN I, No. 24, 153

Memphisz jelentősége

Megkaptam a koronát Fehér-Falban [Memphisz], miután a sólyom felszállt az égbe.

Kawa VI, 15: FHN I, No. 24, 153

Alara és Amun szövetsége

Ó, jótékony isten, sebes, aki eljön ahhoz, aki hívja. Nézz rá a húgomra értem, aki abban a méhben fogant, amelyben én! Tegyel érte, ahogyan azért tettél, aki érte cselekszik! Mint egy véletlen csoda, amelyet nem hagynak figyelmen kívül, akik értelemmel bírnak. Ahogyan megállítottad őt, aki gonoszságot tervezett ellenem, miután felemeltél engem, mint királyt. Ugyanígy cselekedj húgomért: emeld fel gyermekeit ezen a földön, hogy boldoguljanak, jelenjenek meg mint király – úgy, ahogyan azt értem is tetted.

Kawa VI, 23–24: FHN I, No. 24, 173f

Taharko északi eredetű embercsoportokat jelöl ki a kawai Amun-templom számára

Megtöltette (a templomkörzetet) számos szolgálóval, szolgálólányokat rendelt oda, akik az északi főnökök feleségei. A bort a városi szőlőben taposták, több volt belőle, mint Djeszdzeszben. Kertészeket rendelt hozzájuk, akik az ázsiai mentiu-nomádok jó kertészei. Megöltötte a templomkörzetet papokkal, olyan férfiakkal, akik ismerik az ígét, az előkelők gyermekei minden földről.

Kawa VI, 19–21: FHN I, No. 24, 173

Taharko trónra lépése

Bár közvetlen adatok nem támasztják alá, feltételezhető, hogy az új uralkodó trónra lépése nem volt problémamentes. Taharko két, a kawai Amun-templomban fennmaradt sztéléjén is említi, hogy azért lett ő Sebitko utódja, mert elődje jobban szerette őt, mint testvéreit, vagy saját gyermekeit.²² Figyelemre méltó az is, hogy Taharko szintén két kawai sztéléjén felelevenítette elődje, Alara szövetségkötését Amunnal,²³ amely biztosította a legitimitációt Alara családja számára. Ennek külön jelentősége lehet, ha felvetjük, hogy Taharko édesanyja, Abar, nem Kasta, hanem Alara lánya volt.²⁴ A nőági leszármazás fontos szerepet játszott a kusita dinasztia öröklési rendjében, ezért elképzelhető, hogy az elődje és az isten között létrejött szövetség említésével saját királyi státuszának legitimit voltát kettős alapra akarta helyezni: egyrészt Piankhi mint apja²⁵ és egyben egyik elődje uralkodóként biztosította jogát a kettős királyság trónjára, másrészt édesanyján keresztül a dinasztiaalapító egyenes ági utódja volt. Ha ebben a kontextusban vizsgáljuk, az Alara és Amun közötti szövetségkötés felidézésének csak akkor lehet értelme, ha Taharko ezzel a származását akarta hangsúlyozni.

Legalább ennyire érdekes az is, hogy az Alara és Amun szövetségkötését leíró két szöveg közül a hosszabb verzióban Taharko említést tesz egy Alara ellen szervezett összeesküvésről, amelyet Amun hiúsított meg.²⁶ Elképzelhető, hogy Taharko azért utalt erre az eseményre, mert ellene is hasonló terveket szöttek? A legárulkodóbb jele azonban annak, hogy a család másik, Sabakóval kezdődő ága talán megkérdőjelezte jogát a trónra, az, hogy Taharko nem az ősi, dinasztikus temetőben temetkezett, hanem új temetkezési helyet alapított Nuriban, ott építve fel piramisát. Annak ellenére, hogy közvetlen leszármazottai már mind itt emeltették sírjaikat, utódja, Tanutamani, Sebitko fia (Kr. e. 664–656) visszatért el Kurruba. Mindezeket egybevetve K. Jansen-Winkel egyik tanulmányában annak a lehetőségét is felvetette, hogy Taharko esetleg erőszakkal távolította el a trónról Sebitkót.²⁷

Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy két tényező is arra készítette Sebitkót, hogy Taharkót jelölje ki örökösének. Egyrészt fia, Tanutamani feltehetőleg még nagyon fiatal volt, de még lényegesebb, hogy Sebitko megváltoztatott külpolitikájának következményeként érlelődött az Asszíriával szembeni fegyveres konfliktus, és ezért olyan királyi sarjra volt szükség, akire rá lehetett bízni a hadsereg vezetését, és aki, mint kijelölt trónörökös, kellő tekintéllyel rendelkezett.²⁸ Ugyanakkor elődje iránta tanúsított szeretetének visszatérő hangsú-

3. kép. Taharko *porticus*ának maradványai Karnakban a Honszu-templom előtt (a szerző felvétele)

lyozása, saját legitimációjának erősítése Alara és Amun szövetségkötésének felidézésével, a nagyapja ellen szőtt, de isteni akarat által meghiúsított összeesküvés felemlegetése, valamint az új temető megnyitása Nuriban mind azt sejtetik, hogy Taharkónak komoly belső ellenzékkel kellett szembenéznie trónra lépésekor, és a kusita udvar egyik frakciója Sebitko fiát látta volna szívesebben a trónon.

Egyiptom belső helyzete Taharko uralkodása alatt

Taharko uralkodása Felső- és Közép-Egyiptomban

Annak ellenére, hogy a 25. dinasztia fáraói közül Taharko hagyta a legtöbb szöveges emléket az utókorra, Egyiptom belső helyzetének változásairól, a kusita kormányzat kiépítéséről és működéséről csak alig valamivel tudunk többet, mint elődei uralkodása idején.

Mint általában a 25. dinasztia uralma alatt, Egyiptom három nagy tájegysége közül most is Felső-Egyiptommal kapcsolatban rendelkezünk a legtöbb információval. A számos polgári és vallási hivatal ismerete, genealógiák, valamint a proszopográfiai adatok sem tudják azonban pótolni a megfelelő feliratok hiányát, vizsgálatuk ezért csupán egy kevésbé bizonyos, sematikus kép kialakítását teszi lehetővé.

Taharka egyik első királyi lépése lehetett, hogy lányát, II. Amenirdiszt Amun Isteni Feleségének örökébe iktatta.²⁹ Ekkorra I. Amenirdisz már feltehetőleg elhunyt, és az Isteni Feleség hivatalában Taharko nővére, II. Sepenvepet követte. A kultusz tekintetében szintén nagy jelentőséggel bíró Amun főpapja tisztség viszont a család másik ágának kezében maradt. Amun főpapja Horkhebi, Sabako unokája volt,³⁰ aki még a szájszi hatalomátvétel után is viselte hivatalát.³¹ Talán ennek ellensúlyozására, illetve azért, hogy a főpapi hivatal felett ellenőrzését megerősítse, Taharko fiát, Neszisutefnutot jelölte ki Amun Második Prófétajának.³²

A polgári közigazgatás hivatalai azonban, úgy tűnik, visszakerekültek az őshonos thébai arisztokrácia kezébe. Ennek a közösségnek legjelesebb képviselője a korszakban Montuemhat, Théba polgármestere és Amun Negyedik Prófétaja volt. A két hivatalt korábban Kelbaszken, egy kusita származású előkelő töltötte be, de halála után (?) azok Montuemhat családjának birtokába kerültek.³³ Montuemhat felügyelte Thébában Taharko építkezéseit, így, mint a király bizalmasa, komoly befolyásra tett szert. Taharko ezért hozzáadta testvére, Har herceg lányát, Udjareszeszt,³⁴ hogy így is biztosítsa Théba polgármesterének hűségét. Montuemhat hosszú életrajzi felirata a karnaki Mut-templom kriptájában olvasható,³⁵ gyönyörű sírja pedig ma is látható Deir el-Bahari közelében. Az Amun-körzet intézője szintén egy helyi előkelő, Akhamenru volt,³⁶ de a felső-egyiptomi közigazgatás egy másik fontos hivatalát, a Déli Vezír tisztségét is az őshonos arisztokrácia ellenőrizte: előbb Neszipakashuti, majd fia, Neszpamedu töltötte be.³⁷

Ahogy arra már utaltam, a rengeteg proszopográfiai adat önmagában nem elegendő ahhoz, hogy részletes képet alkossunk a kusita dinasztia Felső-Egyiptomban alkalmazott kormányzati módszereiről. A rendelkezésre álló adatok

alapján egyelőre azt a következtetést vonhatjuk csak le, hogy az Újbirodalomban szokásos központi kormányzat és adminisztráció eltűnt.³⁸ Legalábbis ezt sejteti többek között az, hogy a 25. dinasztia uralma idején rengetegen viseltek olyan hivatalokat és címeket, mint Déli Vezír és Felső-Egyiptom felügyelője. Ennek oka vagy az volt, hogy a kusita fáraók sokszor szakították meg a hivatalok öröklődését, vagy pedig az, hogy ezek a tisztségek valódi tartalom nélküli, tiszteletbeli címek voltak csupán, amelyeket egyszerre többen is viselhettek.³⁹

Ákárhogy is, a jelenleg rendelkezésre álló információk alapján két vonal érzékelhető, melyek mentén a kusita uralkodók és Taharko felső-egyiptomi hatalmukat kiépíteni igyekeztek. A kusita fáraók saját családtagjaikat elsősorban az Amun kultuszához közvetlenül kötődő, és abban komoly befolyással bíró hivatalokba nevezték ki, míg a polgári közigazgatás hivatalai, Sabako uralkodásának időszakát leszámítva, a thébai arisztokrácia kezében maradtak. Ezzel szorosan összefügghet az a módszer, amelyet Taharko Thébában tett diplomáciai lépései sejtetnek, azaz, hogy a Felső-Egyiptomot gyakorlatban irányító thébai családokat házassági kapcsolatokkal fűzték a dinasztiahoz, így biztosítva támogatásukat és hűségüket.⁴⁰ Amennyiben ez a feltevés helytálló, akkor be kell érünk az azal, hogy a civil és a vallási közigazgatás kiépítésének különbözőségeire egyelőre nincsen biztos magyarázat, de úgy tűnik, hogy Taharko a helyben meglévő rendszerre hagyta a terület igazgatását.⁴¹ Ennek oka egyebek mellett az lehetett, hogy a hivataloknak, címeknek az a fajta elburjánzása, amelyet a kusita uralkodók Felső-Egyiptomban találtak, idegen volt számukra, és ezért abba belenyúlni, azon változtatni nem mertek. A terület feletti hatalmukat inkább a kultuszon keresztül próbálták kifejezésre juttatni és megszilárdítani – amely viszont feltehetőleg hasonlóan működött Thébában, mint ahogyan a szülőföldjükön.

Thébától észak felé haladva, Közép-Egyiptomban annyiban változik a helyzet, hogy itt egyetlen kortárs forrás sem áll rendelkezésünkre a probléma vizsgálatához. Ismert azonban egy szöveg, a Papyrus Ryland IX, *Pediésze beadványa*,⁴² amely ugyan jóval több mint száz évvel Taharko uralkodása után keletkezett, de mivel szerzője hitelességre törekedett, és ezért levéltári anyagra is támaszkodhatott, bizonyos mértékben alkalmas lehet a történeti rekonstrukció megalkotására. A megbízhatóság azért is fontos aspektusa a papiruszon olvasható szövegnek, mert az abban leírtak által felölelt időszak a kusita dinasztia egyiptomi uralmának utolsó évtizedeiben, feltehetőleg Taharko uralkodása alatt kezdődik.⁴³

Az első hivatalnok, akit név szerint említenek, Pediésze, Ankhseonk fia. Annak ellenére, hogy alakjának valódiságát többen megkérdőjelezték, egy Stockholmban őrzött szobor tanúsága szerint történeti személy volt. Hivatalának kezdetén a kusita dinasztiaát szolgálta, mint a Kikötők előljárója és a Déli Vidék felügyelője; hatásköre Memphisztől Asszuánig terjedt. Személyét az teszi különösen érdekessé, hogy ezzel egy időben házassági kapcsolat fűzte a szájszi dinasztiahoz. Fiának, Szomtutefnakhtnak, aki később hivatalában is örökébe lépett, anyja – egy másik szobor tanúsága szerint – királyi hercegnő volt.⁴⁴ Feltételezhető tehát, hogy a kusita uralkodók nem csupán eltűrték a szájszi kötődésű hivatalnokokat a közép-egyiptomi adminisztrációban, de ki is használták a

líbiai fejedelmek közötti házassági kapcsolatokat a kettős királyság integrációja érdekében. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a 25. dinasztia fáraóinak célja Közép-Egyiptomban sem az volt, hogy a helyi közigazgatást centralizált intézményekkel váltsák fel.⁴⁵

Taharko uralkodása Alsó-Egyiptomban

Taharko Alsó-Egyiptomra vonatkozó politikájával kapcsolatban valamivel szerencsésebb helyzetben vagyunk, és legalább azt nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy kettős képet mutat, illetve két perspektívából lehet vizsgálni: Memphisz és a Nílus deltájának vidéke tükrében.

Memphisz valódi jelentősége a kusita uralkodók politikájában Taharko uralkodása alatt fejeződik ki először. Világosan utal arra, hogy ott koronázták meg, valamint királyi központnak nevezi.⁴⁶ A városban számos építkezés köthető Taharko nevéhez, amelyek közül kiemelkedik Amun-Ré temploma a Ptah-körzetben, amelyről külön sztélé is megemlékezik. A sztélén olvasható felirat szerint a nemzeti istent, Amun-Rét, beemelték Ptah kultikus kontextusába. A szövegben Ptah, Memphisz istene Amun-Ré megbízottjaként jelenik meg, akinek feladata az isten templomának és kultuszának fenntartása saját körzetén belül.⁴⁷

A kusita dinasztia tevékenységének első bizonyítéka Taniszban és Athribiszben szintén Taharko uralkodásnak idejére tehető. Taniszban Taharko az Amun-templom Harmadik pülónjára íratta fel a hatodik uralkodási évében bekövetkezett csodás eseményeket.⁴⁸ Athribiszben egy kartusával ellátott kőtömb, valamint egy töredékes donációs sztélé⁴⁹ jelzi a városban folytatott építési munkálatait.⁵⁰

Külön figyelmet érdemel egy feltehetőleg Szaiszból származó, kigyót mintázó súlymérték.⁵¹ A tárgyon rövid felirat is olvasható:

Ré fiá(nak), Taharko(nak), (aki) a Szaiszban lakozó Ozirisz kegyeltje

4. kép. Nuri. A kép háttérében Taharko piramisa látható, amely a legnagyobb ilyen típusú építmény volt az ókori Nubia területén (forrás: sites.google.com)

Egyes feltételezések szerint a súlymérték egy templomi inventár része volt, és mivel Szaiszban két Ozirisz-szentély is található, elképzelhető, hogy Taharko Szaiszban folytatott monumentális építkezéseinek emlékét őrizte meg.⁵² Valószínűleg szintén Szaiszból származik az a bronzpánt,⁵³ amelyet Neith-nek, Szaisz úrnőjének dedikáltak, és amelyen Taharko neve is olvasható. A két tárgy Taharko Szaiszsal szemben alkalmazott megbékélési politikáját igazolhatja, amely éles ellentétben állt a Piankhi és Sabako uralkodására jellemző háborús konfliktusokkal.

A feltételezhető pacifikálási politika ellenére sok kutató vetette fel annak lehetőségét, hogy Taharkónak hadjáratot kellett vezetni bizonyos alsó-egyiptomi líbiai fejedelmek ellen, és így hatalmát erőszakkal kellett elismertetnie a Nílus-deltában. Ennek alapját elsősorban Taharko kawai sztéléi szolgáltatták. Az Amun-templom számára nyolcadik uralkodási évében felajánlott tárgyak között szerepel a király bronz szobra, amely Taharkót a klasszikus ellenséget leölő pózban ábrázolja.⁵⁴ Ez a kicsi szobor, valamint a tjehenuk (líbiaiak) főnökeinek gyermekei mint szolgák és szolgálólányok,⁵⁵ Észak főnökeinek feleségei mint szolgálólányok,⁵⁶ illetve az ázsiai Mentiu-nomádok jó kertészeinek⁵⁷ említése arra utalnak, hogy a kusita uralkodó hadjáratot vezetett a Deltába és szomszédos területekre. Egy líbiaiak elleni katonai akció, esetleg razzia emlékét őrizhetné a templom pülónjának hátsó felét díszítő jelenet is, amely Taharkót szfinxként ábrázolja, amint líbiaiakat tapos el.⁵⁸ Az ábrázolás azonban pontos másolata egy óbirodalmi domborműnek Szahuré halotti templomából; még a líbiai nevek is tökéletesen egyeznek a két reliefen.

Kétségtelen, hogy a Taharko királyfelirataiban szereplő embercsoportok a kontextus alapján lehetnek akár foglyok is – egyelőre azonban nem lehet őket pontosan azonosítani.⁵⁹ Szintén hangsúlyozandó, hogy Taharko felirataiban semmilyen utalás nem történik a Delta-béli líbiai fejedelmekkel szembeni fegyveres konfliktusra, vagy bármilyen hadjáratra, amely a líbiai főnökök ellen irányult volna. Ezért elképzelhetőbb, hogy, még ha líbiai származású gyermekekről és nőkről is van szó, azok rendezett diplomáciai viszonyok közepette érkeztek Kú-

ba, és nem a zsákmány részeként. A líbiaiak negatív töltetű kontextusban való ábrázolása tehát inkább csupán egy hivatalos, líbiai-ellenes retorikát tükrözött, és nem feltétlenül a valóságban alkalmazott gyakorlati eszközöket, amelyekkel Taharko Alsó-Egyiptomban kívánta elfogadtatni és megszilárdítani hatalmát.

A Nílus deltavidékének Taharko uralkodása alatti pacifikálásban külön jelentősége lehetett a helyi előkelőkkel kialakított házassági kapcsolatoknak – ahogyan Felső- és Közép-Egyiptomban is. Számos tárgyi emlék és tipikusan alsó-egyiptomi cím köthető Mentuhotephez, Athribisz főpapjához és Északi Vezírhez, aki utóbbi hivatalát Taharko uralkodása alatt nyerte el. Ennek háttérében az állhatott, hogy Mentuhotep feltehetőleg már korábban kapcsolatban állt a 25. dinastiával. Fennmaradt sztéléjének

lunette jelenetében ábrázolták feleségét is, akinek testfelépítése núbiai jellegzetességeket mutat, és nem melleleg Ameniridisznek hívták, míg titulusa alapján királyi hercegnő volt. Bár nem valószínű, hogy II. Ameniridiszről van szó, hiszen a sztélé feliratában semmi nem utal az Isteni Feleség hivatalára, az szinte biztosnak látszik, hogy a hölgy Sabako vagy Sebitko lánya volt.⁶⁰

Aššur-ah-iddina és Aššur-bān-apli királyfeliratai – a számos király említésével – ugyancsak arra engednek következtetni, hogy a Nílus-delta mintegy függetlenítette magát a Taharkótól. Valószínűbb azonban, hogy Taharko megtúrta a helyi királyokat, ahogyan tette azt apja, Piankhi is hadjárata után, negyven évvel korábban. Ezt támaszthatja alá az is, hogy több líbiai fejedelem is kapcsolatban állt egy időben a kusita és a saizsi dinasztiával.⁶¹

Taharko Alsó-Egyiptomban alkalmazott politikájának eredményességét igazolhatja, hogy Kr. e. 674-ben visszaverte a Delta keleti határánál Aššur-ah-iddina első Egyiptom ellen vezetett hadjáratát, amely sikerből minden bizonnyal a líbiai fejedelmek is kivették részüket. Ezen a ponton Aššur-bān-apli királyfeliratainak egyik részletére is érdemes felvni a figyelmet. Az asszír uralkodó az Egyiptom ellen vezetett hadjáratainak leírásában említi azt a levelet, amelyet a korábban neki behódolt Delta-béli líbiai fejedelmek küldtek Taharkónak, és amelyben arra buzdítják a kusita uralkodót, hogy egyezzen ki velük.⁶² E levél jól szemlélteti a kusita és az asszír berendezkedés közötti különbséget, és azt is érzékelteti, hogy az alsó-egyiptomi líbiai törzsfők nem érezték megváltásnak az asszír fennhatóságot Taharko feltételezhetően pacifikálásra irányuló kormányzása után.

Összegzés

A 25. dinasztia Egyiptom feletti uralmának részletes és minden igényt kielégítő bemutatása a források hiánya miatt egyelőre nem lehetséges, bizonyos vonalak azonban, amelyek mentén az el Kurru-i fejedelmek utódai kiépíteni és megszilárdítani igyekeztek hatalmukat Egyiptomban, nagy biztonsággal kimutathatóak.

Kastának, a kusita 25. dinasztia alapítójának a felső-egyiptomi politikai porondon történő megjelenését több tényező is elősegítette, melyek között politikaiakat és kulturálisakat egyaránt találunk. A kusita dinasztia hatalomra jutásának egyik előfeltétele volt, hogy a 23. dinasztia a 750-es évek elejére maradék társadalmi bázisát is elveszítette, hiába próbálta meg III. Oszorkon családja biztosabb alapokra helyezni hatalmát az Amun Isteni Felesége hivatal felélesztésével, amelybe a fáraó lányát, Sepenvepetet ültette. A thébai kulturális elit, amely Amun körzetét ténylegesen irányította, az első adódó lehetőséget megragadta, hogy lerázza magáról a líbiai fejedelmek uralmát, és átadja a Felső-Egyiptom feletti hatalmat egy olyan uralkodónak, aki ugyan szintén egy másik etnikum képviselőjeként, tulajdonképpen hódítóként jelent meg Egyiptom földjén, mégis olyan erős kulturális szálak fűzték Amun körzetéhez, amilyeneket a líbiai fejedelmek és törzsfők az azt megelőző több mint 300 évben sem tudtak kialakítani. Az újbirodalmi hódítás, amely majd fél évezreden keresztül sújtotta a Nílus Első és Negyedik Kataraktája között fekvő régiót,

5. kép. Taharko szfinx alakban
(forrás: ancient.eu)

megteremtette az alapokat ahhoz, hogy e terület képviselői a megfelelő pillanatban reális igényt formálhassanak a fáraói címre és státuszra. Ez azonban nem ment egyik pillanatról a másikra, és egyelőre bele kell törődnünk abba, hogy talán soha nem fogjuk megtudni, hogy a kurru-i fejedelmi család tudatosan készült-e az Egyiptom feletti uralomra, vagy *csak* a meghívást fogadta el.

Az el Kurruban fekvő temető sírjainak vizsgálata – amelynek részletes bemutatására egy következő tanulmányomban fogok kitérni – mindenesetre az utóbbit sejteti: egy lassú, belső vezérlésű egyiptizálódási folyamatot, amelyben a kurru-i fejedelmek döntöttek el, hogy mit és milyen mértékben adaptálnak. Elsődleges céljuk mindezzel az volt, hogy saját hatalmukat szilárdabb alapokra helyezték el Kurru tágabb környezetében. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a fejedelemség kulturális fejlődésében jelentős szerepet játszhattak a birodalmi Egyiptom Núbia-szerre látható lenyűgöző emlékművei, valamint, hogy háttérben minden bizonnyal a kezdetektől jelen volt a Thébai-körzetet irányító elit. Ők idejekorán megsejthették, mekkora katonai és gazdasági potenciál rejtőzik a Harmadik és Negyedik Katarakta között fekvő kis fejedelemségben, amelytől joggal várhatták, hogy újra rendszeresen biztosítsa Amun-birtoka – azaz a felső-egyiptomi arisztokrácia – számára azokat az afrikai árukat, amelyeket mindenkor Amun jogos javainak tartottak, s adott esetben megfelelő katonai támogatást is nyújthatott egy észak felől érkező támadással szemben. Csak türelmesen meg kellett várni azt, hogy Kurruban trónra üljön az a fejedelem, akiben megvolt a kellő ambíció ahhoz, hogy a thébai elképzeléseket magáévá tegye.

6. kép. Montuemhatnak, Théba polgármesterének és Amun Negyedik Profétájának képmása (a szerző felvétele)

A Felső-Egyiptom és el Kurru közötti, feltételezhetően egyre szorosabb gazdasági, kulturális és politikai (a sorrend nem véletlen!) kapcsolat utolsó láncszeme – legalábbis jelenlegi ismeretünk szerint – a thébai Isteni Feleség hivatalának átvétele volt. Utóbbi funkciói és intézményi keretei (azaz a hivatal örökbefogadás útján történő öröklődése) lehetővé tették a kusita dinasztia tagjai számára, hogy a Felső-Egyiptom feletti uralomra támasztott igényüket minden kétséget kizáróan legitim módon és erőszak nélkül alapozzák meg (talán érdemes megjegyezni, hogy Felső-Egyiptom és el Kurru viszonyában Théba státusza nagyon hasonló lehetett ahhoz, amilyen szerepet Babilón töltött be Assíria és Babilónia kapcsolatában). Azzal, hogy Kasta elérte, hogy Sepenvepet örökbe fogadja lányát, Amenirdiszt, a kusita hercegnőt, egy olyan folyamat zárult le, amelyről azonban nem sok konkrétumot tudunk.

Mindez a 25. dinasztia fáraóinak egyiptomi történelmére is igaz. Az első történeti esemény, amelyről biztos tudással rendelkezünk, Piankhi hadjárata volt Kr. e. 726–725-ben száizsi riválisa, Tefnakht és annak szövetségi rendszere ellen. A hadjárat látványosnak tűnő sikert hozott a kusita uralkodónak, amellyel egyben bizonyította, hogy családja érdemes a thébai bizalomra. Ez a siker azonban nem volt teljes értékű. Tefnakht, Szaisz királya még csak nem is személyesen hódolt be Piankhinak; tette jelzésértékű volt, mert előrevetítette, hogy a 25. dinasztia fáraóinak milyen nehézségekkel kell majd szembenézniük akkor, amikor Alsó-Egyiptomot próbálják meg uralmuk alá hajtani. Akárhogyan is, hiába győzött Piankhi, a kusita uralkodó meg sem próbálta kiépíteni hatalmát legyőzött ellenfele területe felett. Megelégedett egy hűbéri esküvel, és egyébként mindent úgy hagyott, ahogy hadjárata előtt volt.

Ez lehetőséget adott arra a száizsi uralkodóknak, hogy Piankhi hazatérése után újra ellenőrzésük alá vonják Memphiszt, és önálló politikát folytassanak a Nílus-deltában, sőt, annak határain túl is. A Bakenrenef tevékenységének köszönhető újabb száizsi vezetésű alsó-egyiptomi koalíció létrejöttének, illetve egy asszír hadjárat lehetőségének veszélye arra készítette Sabakot, Piankhi utódját, hogy hadjáratot vezessen Szaisz királya ellen. Az újabb kusita győzelem után Kús és Felső-Egyiptom királya már nem elégedett meg egy vazallusi esküvel, és kivégeztette Bakenrenfet. Ennél nagyobb horderejű lépés volt, hogy a kettős királyság központját Memphiszbe helyezve hozzácsatolta a Nílus-deltát az uralma alatt álló területhez, amivel gyakorlatilag egyesítette Egyiptomot. Az így létrejött hatalmas kiterjedésű birodalom egységeiben ez feltételezhetően változásokat okozott a kusita uralom gyakorlásában.

Ezek közül is legfontosabb Memphisz helyzetének megváltozása volt, amely város Sabako uralkodásától kezdődően kiemelt szerepet játszott a 25. dinasztia fáraóinak Egyiptomban alkalmazott politikájában, köszönhetően annak, hogy Memphisz nemcsak a kettős királyság adminisztratív, és így fő királyi központja lett, de az óbirodalmi hagyományok őrzője, megtestesítője is volt egyben. Ez utóbbi vonása megteremtette az alapot a kusita fáraók számára, hogy kifejezhessék elhivatottságukat, illetve az ősi egyiptomi múlttal való kontinuitást, és nemcsak katonai, de kulturális hódítóként is megjelenhessenek Alsó-Egyiptomban a barbár líbiai dinasztiákkal szemben.

További, mondhatni radikális változás volt, hogy – a kevés rendelkezésre álló forrás alapján úgy tűnik – Memphisz kiemelése mellett Sabako központosított uralomgyakorlásra törekedett, amelyre külső és belső tényezők is készíthették. Feltételezhető, hogy a Nílus-deltában az asszír mintát követve a korábbi jelentősebb fejedelmi központokba kusita helytartókat nevezett ki, és egy időre Thébában is kusita előkelők kezébe került a polgári közigazgatás néhány fontosabb funkciója. Az asszír források igazolják, hogy a kúsi kormányzat élére Sabako fiát, a trón későbbi örökösét, Sebitkót jelölte, amely ugyanakkor még nem feltétlenül jelent társuralkodást, amelyet sokan felételeznek.

A dinasztia legkevésbé ismert fáraója, Sebitko után a trónt Taharko foglalta el, s az ő uralkodásának első évtizede a 25. dinasztia virágkora volt Egyiptomban. Ezt megelőzően, Sebitko uralkodása alatt a dinasztia hatalma feltételezhetően hanyatlani kezdett Alsó-Egyiptomban, s ezt Taharko konszolidációs politikája követte – ennek nyomai Felső- és Közép-Egyiptomban, valamint a Nílus-deltában egyaránt kimutathatók. Taharko realitás- és diplomáciai érzékéről tanúskodik, hogy hatalmának visszaállítása érdekében nem bonyolódott bele egy, a terület földrajzi adottságai miatt akár évekig is elhúzódó fegyveres konfliktusba Alsó-Egyiptomban, hanem olyan előkelők és tisztségviselők segítségével keresztül próbálta kiépíteni hatalmát, akik egy időben házassági és/vagy más kapcsolatban álltak a kusita és a száizsi uralkodókkal. Erőfeszítéseinek köszönhetően uralkodása első éveiben a kettős királyság megfelelően egységes volt, és ez lehetővé tette Taharko számára, hogy elődeihez képest aktívabb külpolitikai tevékenységet folytasson, és érvényt tudjon szerezni Egyiptom gazdasági érdekeinek a Földközi-tenger keleti partvidékén.

Jegyzetek

- 1 Kahn 2005, 143–163.
- 2 Von Beckerath 1966, 47; *FHN* I, No.17; Ritner 2009, 41.
- 3 Kitchen 1986, §137.
- 4 Dodson 2012, 159.
- 5 *Dd-k3w-Rc* (*Djed-kau-Ré* = Ré, akinek *kái* örökké tartóak)
- 6 *Hr Dd-hcw* (*Hórusz Djed-khau* = Hórusz: akinek megjelenései örökké tartóak).
- 7 *s3-Rc-mry-Pth* (*szá-Ré-Meri-Ptah* = Ré fia: Ptah kegyeltje)
- 8 *Nbty Shcy-M3t mry-T3wy* (*Nebti Szehai-Maat Meri-Tau* = A Két Úrnő: Aki az Egyensúlyt megtestesíti, a Két Föld kegyeltje).
- 9 *Hr k3-nht hc-m-W3st* (*Hor kha-nehet ha-em-uaszet* = Hórusz: az erős bika, aki megjelenik Thébában).
- 10 *Nbty 3-sfyt-m-t3w-nbw* (*Nebti aa-sefit-m-tau-nb(u)* = A Két Úrnő: akinek ismertsége minden földön-nagyszerű).
- 11 *Hr-nbw 3-hpš hwj-pdt-9* (*Hor-Nebu aa-hepes-hui-pedjut-9* = Arany Hórusz: Akinek Ereje Hatalmas, aki lesújt a 9 ijra), illetve *Hr-nbw Hrw-hr-nhtw* (*Hor-nebu heru-her-nehtu* = Arany Hórusz: Győzelemmel elégedett).
- 12 Török *FHN* I, 126 skk.; Török 1997, 169.
- 13 Jansen-Winkel 2009, 53; Dodson 2012, 159; Pope 2014, 264.
- 14 Pope 2014, 264, 271.
- 15 Morkot 2000, 226.
- 16 Kwasman-Parpola, *SAA* VI, No. 42.
- 17 Rassam-cylinder 43: Grayson–Novotny 2012, 64.
- 18 Török *FHN* I, 53.
- 19 Török *FHN* I, 123.
- 20 Török *FHN* I, 127.
- 21 Dodson 2012, 161.
- 22 Kawa IV, 8–9: *FHN* I, No. 21, 139; Kawa V, 14: *FHN* I, No. 22, 153; Jansen-Winkel 2009, 132–138.
- 23 Kawa IV, 16–20: *FHN* I, No. 21, 141; Kawa VI, 23–24: *FHN* I, No. 26, 173 sk.; Jansen-Winkel 2009, 138–145.
- 24 A hivatalosan elfogadott álláspont szerint Piankhi felesége, Abar, Kasta lánya volt. Erre közvetlen bizonyíték ugyan nincsen, de Abar néhány feliratban megjelenő címe között szerepel a *sn.t-nsw*, azaz a *király-húga*. (Másik címe *mw.t-nsw, király-anyja*). A *király-húga* cím az, amely erősen valószínűvé teszi, hogy Abar Piankhi húga, és így Kasta lánya volt. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy királyfelirataiban Taharko feltűnően sokat utal vissza édesanyjára, és ezzel feltehetőleg az volt célja, hogy legitimitációját Abaron keresztül erősítse. Abar címeihez: Jansen-Winkel 2009, 54 (48.1, 11–12), 135 (48.75, 16). Megjegyzendő azonban, hogy a *király-húga* cím egyetlen alkalommal jelenik csak meg Abar titulusai között: Jansen-Winkel 2009, 175 (48.96).
- 25 Arról is csak közvetett bizonyítékaink vannak, hogy Taharko Piankhi fia volt. A Nitokrisz-adpotációs sztélé II. Sepenvepetet, Amun Isteni Feleségét, Pinakhi lányát, Taharko lánytestvéreként említi. Különös módon I. Pszammetik lányának sztéléje sokszor az egyetlen támpont a 25. dinasztia uralkodóinak genealógiájához. Caminos 1964, 74.
- 26 Kawa VI, 23: *FHN* I, No. 26, 174.
- 27 Jansen-Winkel 2003, 141–158.
- 28 Török 1997, 171.
- 29 Török 1997, 179; Morkot 2000, 229.
- 30 Kitchen 1986, §351
- 31 Morkot talán ezért tartja lehetségesnek, hogy Harkhebi csak a 650-es években lett Amun főpapja. Morkot 2000, 237.
- 32 Kitchen 1986 §351; Török 1997, 179 sk.; Morkot 2000, 237.
- 33 Dodson 2012, 162.
- 34 Morkot 2000, 237; Dodson 2012, 162.
- 35 Ritner 2009, No. 166.
- 36 Kitchen 1986, §351.
- 37 Dodson 2012, 162.
- 38 Exell-Naunton 2007, 102.
- 39 Pope 2014, 277 skk.
- 40 Pope 2014, 278.
- 41 Exell-Naunton 2007, 104.
- 42 A történet a tudjoi (ma el-Hibe, Közép-Egyiptom) illetőségű Pediesze család viszontagságait beszéli el. A papiruszon olvasható szöveg magyar nyelvű fordítása kommentárral: Wessetzky 1989.
- 43 Az első tisztségviselő, aki az elbeszélésben megjelenik, Pediesze, a Kikötők Elöljárója, Ankhsesonki fia, aki I. Pszammetik negyedik uralkodási évében keresi fel a fáraót. Azt kéri az uralkodótól, hogy, mivel megöregedett, átadhassa hivatalát unokatestvérének (Wessetzky 1989, 13). Vagyis I. Pszammetik negyedik uralkodási évére már hosszú ideje hivatalban volt.
- 44 Pope 2014, 240.
- 45 Pope 2014, 278.
- 46 Dahsur-sztélé, 3, 13–14: *FHN* I, No. 23.
- 47 Pope 2014, 264.
- 48 Az egyetlen konkrét történeti esemény, amelyről Taharko uralkodásának első évtizedéből tudomásunk van, a hatodik uralkodási évében (Kr. e. 685-ben) bekövetkezett áradás. A Núbiában lehullott jelentős mennyiségű csapadéknak köszönhetően a Nílus vízálása addig régóta nem látott magassággal tetőzött. Az áradást csodaként tartották számon, mert a vízszint olyan magas volt, hogy a lehető legnagyobb területen lehetett vetni, de a víz nem okozott jelenetős károkat a lakott területeken. Az áradás mellé négy további isteni csoda társult: bőséges aratás mindenütt, kígyók és rágcsálók elpusztítása, a sáskák elkergetése, valamint az, hogy a déli szél nem verte el a termést. Kawa V: *FHN* I, No. 22. Szintén Taniszból került elő a kusita uralkodó egy gránit szobrának töredéke. Morkot 2012, 232; Pope 2014, 264.
- 49 Taharko Harpokratésznak és Ízisznek, „Kem (Athribisz) úrnőjének” adományozott földet. Pope 2014, 264 sk.
- 50 Valószínűleg szintén Athribiszből származik a király egy amulettje. Pope 2014, 264 sk.
- 51 Morkot 2000, 231 sk.; Dodson 2012, 163; Pope 2014, 265.
- 52 Pope 2014, 265.
- 53 A pánt Memphiszből került elő, ahol I. Pszammetik uzurpálta. Pope 2014, 265.
- 54 Kawa III, 15: Ritner 2009, No. 160; Redford 1992, 355; Jansen-Winkel 2009, 131.
- 55 Kawa III, 22: Ritner 2009, No. 160; Török 1997, 172; Morkot 2000, 256; Jansen-Winkel 2009, 132.
- 56 Kawa VI, 20: *FHN* I, No. 24; Török 1997, 172.
- 57 Kawa VI, 20 sk: *FHN* I, No. 24; Spalinger 1978, 26; Redford 1992, 355; Török 1997, 172. A *mentiu* mint archaikus kifejezés takarhat filiszteusokat, júdaiakat, de akár asszírokat is. Redford 1992, 350.
- 58 Macadam 1955, plt.ix/b.
- 59 Pope 2014, 265.
- 60 Pope 2014, 266.
- 61 Pope 2014, 278 sk.
- 62 A-Prizma, col.i. 123–126: Borger, *BIWA* 22.

Bibliográfia

- Beckerath, J. von 1966. „The Nile Level Records and their Importance for the History of the Libyan Period (Dynasties XXII and XXIII)”: *Journal of the American Research Center in Egypt* 5, 43–55.
- Borger, R. 1996. *Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals: Die Prismenklassen A, B, C = K, D, E, F, G, H, J und T sowie andere Inschriften*. Wiesbaden.
- Caminos, R. A. 1964. „The Nitocris Adoration Stela”: *Journal of Egyptian Archaeology* 50, 71–101.
- Dodson, A. 2012. *Afterglow of Empire: Egypt from the Fall of the New Kingdom to the Saite Renaissance*. Cairo.
- Exell, K. – Naunton, C. 2007. „Administration”: T. Wilkinson (szerk.): *The Egyptian World*. London, 91–104.
- FHNI = Eide, T – Hägg, T. – Pierce, R. H. – Török L. (szerk.) 1994. *Fontes Historiae Nubiorum: Textual Sources for the History of the Middle Nile Region Between the Eighth Century BC and the Sixth Century AD. Vol. 1: From the Eighth to Mid-Fifth Century BC*. Bergen.
- Grayson, A. K. – Novotny, J. 2012. *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1*. RINP vol.3/1. Winona Lake.
- Jansen-Winkel, K. 2003. „Alara und Taharqa: Zur Geschichte des nubischen Königshauses”: *Orientalia* 72, 141–158.
- Jansen-Winkel, K. 2009. *Inschriften der Spätzeit, Teil III: Die 25. Dynastie*. Wiesbaden.
- Kahn, D. 2005. „Royal Succession in the 25th Dynasty”: *Mitteilungen der Sudanarchäologischen Gesellschaft zu Berlin e.V.* 16, 143–163.
- Kitchen, K. A. 1986. *The Third Intermediate Period in Egypt*. Warminster.
- Morkot, R. G. 2000. *The Black Pharaohs: Egypt's African Rulers*. London.
- Pope, J. 2014. *The Double-Kingdom Under Taharqa: Studies in the History of Kush and Egypt c. 690–664. B.C.* Leiden.
- Redford, D. B. 1992. *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*. Princeton.
- Ritner, R. K. 2009. *The Libyan Anarchy: Inscriptions from Egypt's Third Intermediate Period*. Writings from the Ancient World 21. Atlanta.
- Spalinger, A. 1978. „The Foreign Policy of Egypt Preceding the Assyrian Conquest”: *Chronique d'Égypte* 53, 22–47.
- Török L. 1997. *The Kingdom of Kush: Handbook of the Napatan-Meroitic Civilization*. Leiden.
- Wessetzky V. (szerk.) 1989. *Az irdok panasza (Peteésze beadványa)*. Európa.